

UDK 34(09)(497.1)»1945—1956«
Izvorni znanstveni članak

Neka pitanja općeg usmjerenja jugoslavenske teorije prava 1945—1956. godine

NADA KISIĆ-KOLANOVIĆ

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, SFRJ

Ovdje želimo opisati pravnoteorijske namjere generacije marksističkih intelektualaca u poratnom izazovu vremena i opće usmjerenje jugoslavenske pravne teorije 1945—1956. godine. Ovi prvi teorijski pokušaji, danas gotovo zaboravljeni, otvarali su novo tumačenje prava koje je izlazilo iz polja formalne teorije i pokazivalo trajan interes za sociološki i aksiološki sadržaj pravne nauke. Teorijsko preusmjerenje otvorilo je raspravu o pravim mogućnostima marksističke spoznaje prava, koja se s ništa manje ideološke napetosti vodi do današnjeg dana.

Za razumijevanje desetogodišnjeg poratnog teorijsko-pravnog razvoja u nas, potrebno je imati u vidu nekoliko njegovih obilježja.

Prvo, s ideološkog gledišta teorijsko-pravno djelovanje ima obilježje revolucionarne sredine koja se ne želi previše oslanjati na pravnu tradiciju, već je zaokupljena dinamizmom novoga socijalističkog državnog i pravnog stvaranja.

Drugo, rana poslijeratna pravna misao u spoznaji prava polazi isključivo od političkih odnosa i odnosa vlasti čime slijedi osnovnu matricu sovjetskog metodologijsko-teorijskog modela. Radikalna kritika institucionalne i moralne strukture sovjetskog društva, nakon staljinističkog napada na Jugoslaviju, suočila je jugoslavenske pravnike s potrebom ublažavanja funkcionalističkog modela prava. Društvena reforma 50-ih naglašavala je ideje demokratizma i samoupravljanja. Zalažući se i dalje za spoznaju prava koja će uzimati u obzir sociološka razmatranja jugoslavenski pravni teoretičari odupiru se etatističkoj vulgarizaciji. Metodička ograničenost probijena je diskusijama o socijalističkoj zakonitosti, distinkciji države i partije, samoupravnom pravu i odumiranju države.

I treće, teorijsko-pravno djelovanje 50-ih godina obilježeno je neprestanim preispitivanjem i po svom obliku ne doseže dovršenu teorijsku cjelinu. Ipak, ta raspršena teorijska moć bila je ishodište sustavnog i sistematskoga marksističkog promišljanja prava čije dobre uzore prepoznamo 60-ih i 70-ih godina.¹

¹ Navodimo neke od značajnijih: R. Lukić, Teorija države i prava, Beograd 1964; Lj. Tadić, Predmet pravnih nauka, Beograd 1966; B. Perić, Pravna znanost i dijalektika, Zagreb 1962; O. Mandić, Sistem i interpretacija prava, Zagreb 1971; R. Legradić, Soci-

Izvorne težnje za novom metodologijsko-teorijskom pozicijom

U atmosferi prenatrpanog diskontinuiteta društvene zajednice upravo izišle iz revolucije, teško je bilo zaobići pitanje o novom modelu pravne spoznaje. Je li toliko omiljena riječ »revolucionaran« vrijedila za metodologijske i teorijske stavove o pravu? Kriza strukturalističkog i formalnog pristupa pravu otvorena je i duboka, ali zastupnici i zagovornici novih teorijskih stavova ne kriju teškoće oko preusmjerenja. Politička odbojnost prema aparatu građanske države, prema građanskoj teoriji o društvu i posebice pravnoj teoriji, bila je u postrevolucionarnim godinama više nego razumljiva. Međutim, za kritičku prosudbu »građanske« pravne teorije, zacijelo nije više bila dovoljna revolucionarna fraza ili krilatica. Formalno strukturalnu analizu prava trebalo je zamijeniti funkcionalnom analizom u skladu s marksističkom političkom teorijom, a upravo se na tom planu dospjelo u tjesnac. Teoretsku situaciju u prvim poratnim godinama u Hrvatskoj (1945—1948) ocijenili su tadašnji odgovorni ljudi kao razdoblje »stagnacije« jedne ideološke pometenosti. Jezikom revolucije to se nazvalo i pomanjkanjem »ideološke ofanzive« u oblasti prava, i pomanjkanjem napora pravnika da se oslobode onih stavova koji bi morali biti »već istorija«. Teoretske se ambicije pravnika drže za »uske, blijede i malokrvne«, stoga na izazove vremena ovaj kadar ne odgovara »stvaralački, inicijativno i suvereno«.²

Naznačeni prigovori reflektirali su se i na pravosuđe. Ocijenjeno je da su narodni sudovi u Hrvatskoj, po obimu i s tehničko-formalne strane, dobro izvršili svoju zadaću. Ali se ne bi moglo reći da su tom djelatnosti promovirali »novo gledanje na državu, pravo i funkciju sudstva«.³ Ministarstvo pravosuđa Hrvatske ocijenilo je da s nekakvim obratom i nije moguće računati, dok u sudskom aparatu bude previše ljudi školovanih u starom sistemu. U obzoru svojevrstne ideološke diskvalifikacije staroga pravničkog kadra (ne i moralne jer su u novi sudski sistem ušli osvjedočeni antifasisti i rodoljubi), problematika zaostajanja teorijsko-pravne misli pokušava se riješiti akcijom prosvjećivanja u duhu »historijskog materijalizma« i velikih klasika (Marxa, Lenjina i Engelsa). Promišljanje problematike u obratnom smjeru — da neka tradicionalna dostignuća treba sačuvati, sasvim je izostajalo. Bitka za novi teorijski sustav prava i novo viziranje pravnih fenomena s motrišta tadašnjih odgovornih pravnika mogla se dobiti prihvaćanjem i ovladavanjem teorijom historijskog materijalizma. Unatoč svekolikom revolucionarnom patosu, u prvim diskusijama o tom pitanju definitivno je prisutno materijalističko-scijentističko objašnjenje stvarnosti i društvenih fenomena. Tako i pravnici pretendiraju na totalno kauzalno znanje. Na konferenciji tužilaca NRH na početku 1949. godine moglo se

ologija prava, Beograd 1974; S. Vračar, Socijalna sadržina funkcije državnopravnog poretka, Beograd 1973; N. Visković, Pojam prava, Split 1976; R. Lukić, Metodologija prava, Beograd 1977.

² Te su ocjene izrečene na Trećem savjetovanju narodnih sudaca NRH održanom u Zagrebu u veljači 1947. godine, Arhiv Hrvatske (dalje AH), Javno tužilaštvo Hrvatske (dalje JTH), sv. 27, 3255/1947.

³ Isto.

čuti: »napredak društvenih nauka u koje spada i pravo moguć je metodičkom orijentacijom na dijalektički materijalizam«; pravnostvaralački rad istražuje »stvarnost i realne materijalne činjenice«; pravnici se moraju držati osnovnog modela da se »svijet i njegove zakonitosti mogu saznati«; empirijsko pravno iskustvo dio je »apsolutne istine«, a takvu istinu pravnici su »dužni provesti i braniti prema svakome«. ⁴

Ti su principi više proklamirani nego što su znanstveno razrađeni. U prvim teoretskim pokušajima postupa se uvelike deduktivno, pravna praksa samo potvrđuje opće principe, istina se više potvrđuje nego što se pronalazi. Koje su to točke što nose cjelinu zgrade pravne spoznaje?

Poslužit ćemo se odgovorima J. Hrnčevića, javnog tužioca FNRJ, iz njegova napisa »Pogled na pravo FNRJ«. Svodenje pravnog fenomena na materijalistički shvaćenu uzročnu i objasnodbenu razinu otkriva pravo kao klasni poredak. Odnos prava i klasne vlasti svodi se u krajnjoj liniji na klasno htijenje subjekta. Hrnčević tvrdi da su pravo i država nerazlučivi jedno od drugog; da su pravo i država izraz volje vladajuće klase i poluge u njenim rukama za ostvarenje i zaštitu njenih interesa; da su naše države i pravo izraz volje našeg naroda, i poluge u rukama radnih ljudi za ostvarenje socijalizma u našoj zemlji. U daljnjoj analizi Hrnčević dolazi do tvrdnje o pravu FNRJ kao socijalističkom pravu na izvjesnom stupnju razvoja. Za razumijevanje te tvrdnje on smatra bitnim ovo: u jugoslavenskoj revoluciji došlo je do preuzimanja državne vlasti i osnovnih sredstava proizvodnje iz ruku klase eksploatatora u ruke eksploatiranih masa; socijalistički karakter prava nije doveden u pitanje postojanjem privatnog vlasništva (poljoprivrede, zanatstvo i sl.), privatno vlasništvo predmet je osobnog rada te se u uvjetima narodne vlasti i planske privrede ne može pretvoriti u privatnokapitalističko vlasništvo.

Temeljni ekonomski obračun s ostacima starog sistema obavljen je (eksprijacija, nacionalizacija), ali i dalje važe pojedini »ekonomski zakoni i kategorije kapitalističke ekonomike«. Štoviše, u socijalizmu djeluje i iskorištava se mehanizam »zakona vrijednosti«. To otvara i pitanje recepcije pojedinih normi staroga pravnog sistema. Hrnčević potvrđuje mogućnost da se novi pravni sistem donekle i za kraći period koristi normama starog prava.

Svoju analizu Hrnčević završava razmatranjem »specifičnih karakteristika prava« i tvrdnjom da se one očituju u njegovoj normativnosti — pravo propisuje država i prinudom garantira njegovu primjenu.⁵ Taj Hrnčevićev napis jedno je od prvih razmatranja problematike prava na razini konkretnog jugoslavenskog sistema. Posrijedi je izrazito funkcionalistički pristup s usvajanjem juridičke svijesti da se pravo kao volja klase ostvaruje u pravnoj normi. Bolje rečeno, Hrnčević je dotadašnja shvaćanja prava, koje je težište stavljalo na odnose proizvodnje i klasni interes, zamijenio shvaćanjem o pravu kao skupu normi.

⁴ AH, JTH, sv. 30, 3452/1949.

⁵ Članak je objavljen u časopisu *Naša zakonitost* (dalje NZ) 3—4 1948, 43—52. Časopis u izdanju Udruženja pravnika Hrvatske izlazi od 1946. godine u Zagrebu i u to vrijeme jedini je pravni časopis u Hrvatskoj.

Potkraj četrdesetih godina sve veći broj sudaca i teoretičara ukazuje na problematiku zakonitosti i potrebu striktnog pridržavanja pravnih normi. Dok je 1945. godine javni tužilac Hrvatske zastupao pomalo dvosmislen stav da se »zakonitost (naših) zakona ne shvaća juristerski, paragrafski već u sklopu općih državnih zadaća«, s tim da »nikakovi specijalni zadaci ne mogu nikoga lišiti obaveze i poštivanja reda prema našim zakonima«,⁶ sada je problematika zakonitosti postajala žarišnom temom u jednom drugom aspektu: normativnost i zakonitost ne mogu se svesti na političku direktivu.

Obzor kritike političkog finalizma — apel za poštivanje zakonitosti

Raspravljajući o zakonitosti u toku prvih poratnih godina, pravnici su razvili analizu koja je vjerno prenosila sovjetsku tradiciju, naročito formulaciju da će upravo u socijalizmu pravo i zakonitost doživjeti svoj puni uspon (Vyšinski). Sve te analize ne uspijevaju razraditi distinkciju prava od politike. J. Brnčić na stranicama »Naše zakonitosti« formulira stav da se »Država od prava i pravo od zakonitosti ne mogu ni teoretski ni praktički odvajati«, te da su »naše pravo i naša zakonitost [...] oruđe diktature proletarijata za uništenje klasa i izgradnju socijalističkog društva«. ⁷ Istoj tezi priklanja se I. Krbek u svom osvrtu na petogodišnji rad Narodne skupštine FNRJ. Istodobno, Krbek kritički reagira na Pašukanisovu i Krilenkovu tezu o »izvjetranju« i »izumiranju« prava u »uslovima diktature proletarijata«, i podvlači da su u novoj Jugoslaviji pravni propisi najsnažniji »instrument za izgradnju i provođenje socijalizma«. ⁸ Taj novi diskurs o normativnosti prava u biti je i dalje podređen temeljnom stavu o organskoj povezanosti politike i prava, ali postupno razvija i shvaćanja o potrebi razgraničenja partije i države. Ta tendencija primjetna je u sve češćem isticanju apela za poštivanje zakonitosti i suzbijanje pojava obezvređenja formalnih postupaka. Tako N. Perenčević u članku »O našoj zakonitosti«, objavljenom 1948. godine, piše da je pravnicima znatno više stalo da se »strogo i točno pridržavaju zakona«. Danas je više no ikad potrebno odbaciti ostatke tzv. »lijevog radikalizma«, »pogrešne revnosti«, »lokalnu zakonitost« te inzistirati na »poštivanju formalnih propisa koji imaju smisao kao garancija demokratizma i zaštita prava građana«. ⁹

Za bolje razumijevanje toga »teorijskog zaokreta« k poštivanju forme i sigurnosti prava potkraj četrdesetih godina poslužiti će nam slika o

⁶ Iz referata javnog tužioca NRH J. Blaževića na sastanku javnih tužilaca u Zagrebu. 21. V 1945. AHJTH, sv. 5.

⁷ Usp. NZ, 8—10, Zagreb 1948, 187.

⁸ Usp. I. Krbek, Zakonodavno djelo Narodne skupštine FNRJ, Predavanje održano u Centralnom narodnom sveučilištu u Zagrebu, 13. III 1950, objavljeno u NZ, 1—2, 1950, 6—14.

⁹ Usp. NZ, 1—2, Zagreb 1948, 61—67.

istinskom kretanju i gonjenju kriminala na području Javnog tužilaštva NRH 1948. godine. Sučeljena praksa ukazivala je na povrede zakona i nepoštivanje prava građana. Prema vlastitoj ocjeni tužilaštva, krivično gonjenje nepotrebno je prošireno i na djela neznatne društvene opasnosti, te je obuhvatilo mnogo veći broj lica nego što pokazuju statistike. Te godine odbačeno je 11.175 prijava ili 28% svih primljenih prijava. Odbacivanje prijava u 80% slučajeva uslijedilo je nakon obavljenih istražnih radnji i saslušanja prijavljenih, a što je ukazivalo na to da »ima mnogo slučajeva neosnovanog pozivanja na odgovornost, što je posljedica nepridržavanja zakonskih propisa«. Istražni se zatvor često neosnovano primjenjuje, jer se prema evidenciji svako sedmo lice, zbog nepostojanja krivičnog djela, puštalo na slobodu. Tužilaštvo je zaključilo da »organi isljeđanja nisu dovoljno osjetljivi prema ličnosti i pravima građana«. Dok je kontrola zakonitosti krivičnog postupka koliko-toliko smatrana uspješnom, tužilaštvo je posve propustilo kontrolu zakonitosti administrativnog postupka. Tako su u nizu kotara 1948, napose pri otkupu, administrativno gonjeni »sitni ljudi za neznatna djela«, a rješenja su često i s formalne i s materijalne strane bila »nepravilna i nezakonita«.¹⁰ Kritiku te posvemašnje prisutnosti i jačanja državne prisile i kritiku prevelike prisutnosti partijske politike u pravu započeli su i radikalizirali upravo partijski akteri na početku pedesetih godina. S gledišta potrebe jačanja zakonitosti, neosporno značenje imala je nezavisna pozicija sudstva pa je stoga to pitanje postalo glavna tema Četvrtog plenuma CK KPJ održanog na početku srpnja 1951. u Beogradu. Preispitivanje problema socijalističke zakonitosti započelo je kritikom metoda dotadašnjeg rada organa pravosuđa (sudova i javnih tužilaca). Sam je J. B. Tito otvarajući Plenum ustvrdio da se često »sudstvo smatralo kao instrument jednostrane primjene, tj. onemogućavanja klasnog neprijatelja, pa se često pogrešno primjenjivalo i prema poštenim građanima u našoj zemlji«.¹¹

Osnovni je zahtjev Plenuma da se demokratsko načelo spusti i do pravosuđa. Na partijskom je planu taj zahtjev vodio do kratkih spojeva, jer se zahtjev za nezavisnošću sudova i jačanjem zakonitosti odnosio i prema koncepciji kadrovske partije, demokratskom centralizmu, klasnoj borbi i sl. Svakako valja uvidjeti, članove CK na Plenumu nadasve je zanimalo razrješenje te antinomije. Nije, dakle, bila samo riječ o sudovima

¹⁰ Taj kritički osvrt na rad JTH izrečen je na Konferenciji tužilaca NRH održanoj u ožujku 1949. Usp. uvodni referat, AHJTH, sv. 30, 3452. O porastu krivičnog gonjenja u prvoj polovici 1949. usp. podatke JTH Odjeljenja bezbjednosti, AHJTH, sv. 7, 3471/1949. Indikativna je činjenica da je krivično gonjenje te godine naročito usmjereno na ekonomski kriminal, posebno na »ostatke kapitalističkih elemenata na selu i u gradu«. Tako je 1947. godine udio ekonomskog kriminala u općem kriminalu bio 38,4%, a 1949. godine taj se broj povećao na 51%. Oštrica kaznene politike na selu uperena je na »krupnog seljaka«, pa je, npr., za krivična djela »nezasijavanja, nepredaje viškova, nedopuštene trgovine i špekulacije« na ukupno 10.000 domaćinstava gonjeno 146 lica iz kategorije »krupnih seljaka«, 45 lica iz kategorije »srednjih seljaka« i 19 lica iz kategorije »sitnih seljaka«.

¹¹ Usp. Četvrti plenum CK KPJ, Izvori za istoriju SKJ. Sednice CK KPJ 1948—1952, Beograd 1985, 508.

već o obuhvatnoj problematici: ulozi Partije u organima vlasti, položaju i zaštiti prava pojedinaca, odnosu prava i politike.

Stoga je ovdje korisno ukratko izložiti osnovna motrišta Četvrtog plenuma CK KPJ o pravosuđu i zakonitosti.

Prvo: Iz partijske perspektive problematika zakonitosti obuhvatila je prvim krugom pitanje situacije u pravosuđu. Analiza rada sudova i tužilaštva ozbiljno je u obzir uzimala samo negativne tendencije. Prema uvodnom referatu, koji je podnio A. Ranković, sveukupna situacija u pravosuđu pokazivala je različite oblike »kolebanja, zastranjivanja, preteranosti, grubog pritiska, gubitka mere i političke orijentacije«, davanje prevage »praktičnim dnevnim zadacima nad zakonom« i apstraktnu primjenu »zakona klasne borbe«. ¹² Oslobađajući se, tobože »legalističke svijesti«, sudovi su padali u ljevičarsko fraziranje, bilo je zanemarijanje i otvorenog kršenja zakona. Najveći broj nezakonitosti dogodio se prilikom otkupa, eksproprijacije, konfiskacije, arondacije i sl. Sud je nedovoljno štutio »prava proizvođača« koja su zakoni garantirali (primjena tzv. »totalne konfiskacije«, nepriznavanje zakonskog minimuma, krivično gonjenje za neznatna djela i sl.). ¹³

Drugo: Odlučno pitanje, koje se u tim diskusijama ne smije zaobići, bilo je pitanje odnosa Partije i državnog aparata vlasti. Više no ostali sudionici Plenuma tim pitanjem bavio se V. Bakarić. Bakarićeva diskusija nadilazi proklamatorsko-plakatsku razinu i argumentirano ukazuje na to da »težište stvari« treba postaviti na pitanje »uloge Partije u izgradnji zemlje«. On je realistično i otvoreno ustvrdio: »U čitavom našem sistemu državne vlasti, sistem javnog tužilaštva, suda i uprave služe tome da se ide naprijed, pomalo i pritiskom i drugim sredstvima« [...]

Sudovi nisu zadobili svoje pravo mjesto i zato što su im »[...] pojedini komiteti nametali volju i što je sudija postao bezličan. Kod nas za najboljeg sudiju u vrhovnom sudu važi onaj koji sudi kako mu se naredi, bez obzira na vlastito uvjerenje.« ¹⁴

Bakarić je bio na pravom putu kada je ocjenjivao i situaciju u pravnoj znanosti: marksistička teorija prava »je ubijena, ona ne postoji«, metodička načela preuzeta iz »ruskih udžbenika« čisti su pozitivizam koji se svodi na tezu da je »pravo izraz klasne volje«. Prema tome, zaključuje Bakarić, »Pravo je ono što naredi sreski komitet«. ¹⁵

Bakarićeva diskusija smjerala je na kritičko odbacivanje stapanja Partije i organa državne vlasti. Kao revolucionar, uvijek usredotočen na optimizam, apelirao je na davanje života »novome što se rađa«, misleći upravo na proces demokratizacije.

Treće: O onom što bi zaista trebalo biti novo u shvaćanju zakonitosti, nedvosmisleno je govorio E. Kardelj. Sada se sasvim jasno očitivalo

¹² Usp. Referat A. Rankovića, O daljem jačanju pravosuđa i zakonitosti, Sednice CK KPJ, op. cit. 519—520.

¹³ Isto, 520.

¹⁴ Usp. diskusiju V. Bakarića, Sednice CK KPJ, op. cit. 584—586.

¹⁵ Isto, 587.

da Plenum, uz nesumnjivo napredne analize i gledišta, ostavlja načelno neriješenu poteškoću izjednačenja prava i političkih ciljeva. Kardelj je, doduše, ustvrdio da bi bilo krajnje štetno oslanjati se na dosadašnju ulogu javnih tužilaca, prepustiti sudove utjecaju lokalnih političkih vlasti, dopustiti partijskim komitetima, javnim tužiocima i UDB-i da se upliću u rad sudova. Međutim, on isto tako priznaje da bi komunisti bili »iluzionisti i frazeri« kada bi tvrdili da žele »potpuno nezavisne sudove«. Sudovi svoj rad zasnivaju na zakonu ali i na »opštoj liniji partijske politike«, jer kada bi pod nezavisnošću suda razumijevali da sud »postane nezavisan od nas, onda će on postati zavisan od reakcije i drugih neprijatelja«, zaključio je Kardelj.¹⁶ Dakle, u sistemu vlasti vlasti Partiji i nadalje mora pripadati vodeća funkcija. Zapravo, riječ je o novom koncipiranju pravnog razvoja kao progresivnog jačanja zakonitosti i formalnih instituta. Stoga je najkarakterističniji rezultat ovog Plenuma postavljanje zahtjeva da se: podigne autoritet suda i suzbije utjecaj javnog tužilaštva na njegov rad, da se osigura tzv. »sudsko zakonodavstvo«, da se osigura pravo građanima da sami pokreću postupak za poništenje nezakonitih akata uprave, da se proširi sudska nadležnost i garancija u pogledu zakonitosti upravnih akata i istražnog postupka, da se poboljša stručna i materijalna osnova sudova.¹⁷

Kritika etatizma i prijeteće svemoći državnog aparata širi se i radikalizira na početku 50-ih godina. Četvrti plenum CK KPJ ukazao je na nedostatke dotadašnjega pravnog razvoja i otvoreno navijestio napuštanje sovjetskog modela. Sudbonosan zaokret u procjenjivanju opasnosti od posvemašnje etatizacije zbio se nakon dramatičnog sukoba KPJ sa staljinizmom 1948. godine. Historijski se jasno očitovalo da koncentracija državne političke vlasti na sveukupnu društvenu strukturu rađa birokratske deformacije i smanjuje efikasnost društvene proizvodnje. Država je morala izgubiti od svoje moći na račun jačanja demokratizma i društvenog upravljanja. Partijske kadrove zahvatilo je kritičko strujanje u kojem se preispituje ne samo sovjetska nego i vlastita praksa. Za pravnu teoriju odatle se otvaraju sasvim nova pitanja.

Sukob sa staljinizmom: pravo u sjecištu emancipacije i vlasti

Historijska situacija, u kojoj se zemlja našla 1949. godine, dovela je pravnike na razinu napadača na sovjetsku teoriju prava. Nedvosmisleni prigovori teoretičara upućeni su u dvostrukom smjeru: sovjetska teorija optužena je za reviziju marksizma u pogledu postavljana uloge države u prijelaznom razdoblju, za redukciju pravnog sloja na ekonomski

¹⁶ Usp. diskusiju E. Kardelja, Sednica CK KPJ, op. cit. 564—566. Posebno je važno zapaziti da je Kardelj ocijenio kako bi za proces decentralizacije bilo krajnje štetno oslanjanje na dotadanju ulogu Javnog tužilaštva. Taj organ »mehanički« je preuzet od Rusa i bio je izraz monopolnog položaja države u etapi socijalističke izgradnje. Iako je ta institucija postigla znatne rezultate u borbi za »zakonitost«, Kardelj je ustvrdio da je taj organ u Rusiji zapravo značio da vlada ima potpunu kontrolu nad zakonitošću, štoviše da sama tumači što je ljudsko pravo a što nije (563).

¹⁷ Usp. Predlog nacrta rezolucije Četvrtog plenuma CK KPJ o daljnjem jačanju pravosuđa i zakonitosti, Sednice CK KPJ, op. cit. 636—637.

i na dogmatiziranje pravne teorije sa svrhom ozakonjenja birokratske vlasti. Prvi će J. Hrnčević, javni tužilac FNRJ, u članku »O nekim karakteristikama naše narodne demokracije« (1949) pokušati obnoviti demokratske impulse glede marksističko-lenjinističkog pogleda na državu analizom prava u jugoslavenskom društvenom kontekstu. Pobijajući »ignorantske« i »kontrarevolucionarne« sovjetske optužbe, Hrnčević se posvetio pitanju razjašnjenja marksističkog poimanja »diktature proletarijata«, utvrdivši da »diktatura proletarijata, naime, nije samo nasilje spram svrgnute šake eksploatatora, nego i demokracija za sve radne i eksploatirane mase«. ¹⁸ Stoga jugoslavenski komunistički pokret mora ostati na tlu demokracije i suprotstaviti se sovjetskoj praksi »diktature nad proletarijatom«. Hrnčević oblikuje termin »narodna demokracija«, objašnjavajući da nije riječ o »nekom trećem tipu države, nego potcrtavanju stavljanja naglaska na »[...] one druge, demokratske strane diktature proletarijata«. ¹⁹ Doduše, tu se tvrdi da je Jugoslavija država »socijalističkog tipa« izgrađena na načelima istovjetnima sovjetskoj vlasti (likvidacija kapitalističkih elemenata u industriji, bankarstvu, saobraćaju i sl., provedena agrarna reforma, otpočeo proces kolektivizacije), ali ono što je zaista novo u jugoslavenskom shvaćanju jest demokratski uvid koji Hrnčević opisuje kao sve masovnije privlačenje »naroda ka učesću u vlasti« (institucija NOF, novi Zakon o NOO-ima). ²⁰

Sveobuhvatan pritisak komunističkih partija Informbiroa na Jugoslaviju izražen je i u odluci Savjeta Međunarodnog udruženja demokratskih pravnika o isključenju Udruženja pravnika FNRJ. Ocijenivši taj postupak kao nedemokratski i diskriminatorski, Udruženje pravnika NR Hrvatske obznanilo je svoj protest u posebnoj Rezoluciji (studeni 1949) i pozvalo sve demokratske pravnike da na narednom V. kongresu Međunarodnog udruženja ne potvrde to neosnovano rješenje Savjeta. Zapravo, riječ je bila o nestatutarnom postupku informbiroovske grupe koja je uzurpirala vodstvo Međunarodnog udruženja pravnika. ²¹

Vrlo odlučna i oštra bila je i reakcija Udruženja pravnika FNRJ u povodu budimpeštanskog procesa protiv Lasla Rajka i ostalih. U posebnoj rezoluciji, jugoslavenskoj je javnosti ukazano na potpunu pravnu neutemeljenost toga procesa i zastrašujuću nehumanu i nedemokratsku sjeću koja ga prati. ²² Koliko god su ti žalosni primjeri bili ocjenjivani kao direktni napadi na suverenitet Jugoslavije, nije bilo moguće ne vidjeti

¹⁸ Usp. NZ, 2—3, Zagreb 1949, 55.

¹⁹ Isto, 53—55.

²⁰ Isto, 63.

²¹ U studenom 1949. održana je u Zagrebu šira konferencija Udruženja pravnika Hrvatske na kojoj je saslušan izvještaj delegata na IV. kongresu Međunarodnog udruženja na kongresu u Rimu. Pravnici NR Hrvatske potpuno su odobrili rad i stav delegacije Udruženja pravnika FNRJ, i uložili odlučan protest protiv nestatutarne i nedemokratske odluke da se iz Međunarodnog udruženja isključi Udruženje pravnika FNRJ i pozvali demokratsku pravnu javnost da ne odobri takav postupak. Usp. Rezoluciju konferencije u NZ, 4, Zagreb 1949, 179—180.

²² Inscenirani proces u Budimpešti i antijugoslavenska kampanja dirigitirana iz Moskve dokraja su oblikovali osjetljivost jugoslavenskih pravnika za degeneracije sovjetskog sistema. Oni se sve više okreću kritičkoj analizi prava kao oblika prinude koja osigu-

kako se kriza prava iskoristila u korist politike. U svim tim napadima, posebno u budimpeštanskom procesu, nije bila riječ samo o podgrijava-
nju revizionističkih planova na štetu Jugoslavije, već o direktnom mi-
niranju načela pravne sigurnosti i zakonitosti.

Hegemonistički sovjetski nasrtaj sada je, poslije pet godina kopiranja
sovjetskog iskustva, postavio pitanje vlastitog modela pravnog razvitka.
Zadaća za vrijeme što je slijedilo nakon obračuna sa sovjetskom teorijom
bila je vraćanje k originalnim misaonim tokovima Marxa i Engelsa.
Javljuju se prvi ozbiljniji prijedlozi da se ispita uzajamno djelovanje
prava i ekonomike, relativna samostalnost prava i uzajamno djelovanje
prava i ostalih slojeva društvene strukture. Tako, npr., S. N. Bratus,
u radu pod nazivom »Engels o građanskom pravu«, 1948. piše: »Pravo,
kao skup normi, ne poklapa se s tim odnosima, nego samo odražava
njihove najbitnije osobine. Pravo izražava opće uvjete danog društva,
i ovi se opći uvjeti, makar i s izvjesnim modifikacijama izazvanim oso-
bitošću svakog pojedinog društvenog ustrojstva, ponavljaju i u običnom
robnom društvu i u robnom društvu koje se temelji na robovlasništvu,
i u kapitalističkom društvu« — stoga, zaključuje Bratus, osobito mark-
sistička teorija prava »[...] može i mora učiniti odgovarajuće plodotvor-
ne zaključke iz unaprijed okarakteriziranog učenja o relativnoj samo-
stalnosti pravne nadgradnje.«²³

U ideološki napetom i emocionaliziranom odnosu prema sovjetskoj teo-
riji prava pišu se i pravni komentari Osnovnog zakona o upravljanju
državnim privrednim poduzećima, objavljenog u srpnju 1950. Tako,
npr., J. Brnčić u svojoj analizi toga zakona tvrdi da je socijalizam u
suštini »prelazni period« iz klasnog u besklasno društvo, što prešućuje
sovjetska teorija smatrajući ga »zasebnom kategorijom« i shodno tome ne
tretira ga u »procesu izumiranja«.²⁴ Za taj zakon, tvrdi Brnčić, osobito
je to što napušta model monopolističkog položaja države u ekonomici i
upravljanje prenosi na radni kolektiv, na radničke savjete. Transforma-
cijom »državnog vlasništva« u »društveno vlasništvo« težište se s vlas-
ničkih odnosa prenosi na »upravljanje«. Prema tome, »državno vlasništ-
vo«, posebno kako ga poima sovjetska teorija i praksa, nije »najviša
nego najniža forma društvene imovine, jer je svaka država pa i država
prelaznog aparata izdvojena od neposredne proizvodnje«.²⁵

rava vlast birokracije nad vlastitom klasom. U već spomenutoj rezoluciji Udruženja
pravnikâ FNRJ u povodu budimpeštanskog procesa moglo se pročitati o »gaženju
principa demokratskog pravosuđa«, o »prividnoj zakonitosti«, o »gaženju istine, pravde
i sudačke savjesti«, NZ, 4, Zagreb 1949, 181—184.

²³ Usp. NZ, 5—7, Zagreb 1948, 118—121.

²⁴ Usp. J. Brnčić, Kratka objašnjenja povodom Osnovnog zakona o upravljanju pri-
vrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, NZ,
3—4, 1950, 115—123.

²⁵ Isto, 122. Ukazujući na nedostatke sovjetske teoretske i praktične pozicije (monopo-
listički položaj države, pravni pozitivizam), Brnčić se posvetio razjašnjenju novih jugo-
slavenskih opredjeljenja za ekonomske a ne administrativne zakone (u privredi) i pre-
laska s birokratskih (represivnih) mjera na mjere poticanja društvenog razvitka. Iz nje-
gova se napisa vidi da je osim toga generalnog zaokreta sve drugo ostajalo nerazja-
šnjeno i neprecizno (odumiranje države, državno vlasništvo, demokratske forme vlada-
vine). Ipak, jugoslavenski pravnici pokazali su još jednom svoju otvorenost i spremnost
za promjenu.

Ali nemojmo se zavaravati, u neprestano ponavljanoj strategiji učvršćenja i jačanja proleterske vlasti, među jugoslavenskim pravnicima i dalje je samo po sebi razumljivo uvjerenje da: »socijalističko pravo izražava u najkraćim formulacijama osnovnu liniju naše Partije i daje savremene forme socijalističke revolucije i izgradnje socijalizma«. U obrazloženju te teze naročito se založio J. Brnčić u svom članku »O ulozi prava«, objavljenom u »Našoj zakonitosti« 1950. godine.²⁶

Otkrivanje aporija sovjetske teorije koja je pravo svodila na »klasnu volju« ili »ekonomsku bazu«, za jugoslavenske teoretičare nije bilo i rješenje problema. Nedostajala je vlastita teorija u svestrano izvedenom obliku, a sjena deformacija neprestance je pratila vlastitu praksu. O tom raskoraku i neriješenim pitanjima možda je najvjerodostojnije govorio V. Bakarić u Narodnoj skupštini FNRJ prilikom donošenja novog Krivičnog zakonika 1951. godine. Vrlo intenzivna diskusija vođena je upravo o formulaciji čl. 1. KZ koji je određivao svrhu krivičnog zakonodavstva, stavljajući na prvo mjesto zaštitu ličnosti građana i njihovih zakonom zajamčenih prava i sloboda. Bakarić je s pravom utvrdio da je ranija formulacija o svrsi krivičnog zakonodavstva, koja je u prvi plan stavljala zaštitu socijalističkog državnog uređenja, teško sugerirala sucima da »socijalističko« supsumira i zaštitu prava i slobodu pojedinca. Stoga se događalo da se i najobičnijem kriminalu ponekad davao izgled političkog delikta. Tu je »političko« slabilo osjećaj pravne sigurnosti, a kazni se davao »lažni izgled momentalnog političkog oportuniteta«. ²⁷ Priznavajući neke nedostatke dotadašnjih shvaćanja prava i pravne prakse, on nastavlja s odgovorom na kritičke izazove vremena. Ponajprije on se zalaže za »skidanje naočari koje smo iz SSSR-a nabavili« i ukazuje na »niski naučni nivo« sovjetske teoretske literature koju jugoslavenski pravници radije čitaju, no težu klasičnu pravnu literaturu. Jugoslavenska pravna teorija, po riječima Bakarića, mora odbaciti pozitivističku definiciju prava kao sistema normi koje izražavaju volju vladajuće klase, a pojam države ne smije podleći »klasnom relativizmu«. Unaprijed je moguće reći samo jedno: država u svom općem razvoju mora održavati proces oslobođenja čovjeka. Priča o »klasnoj volji« u najmanju je ruku samo smokvin list koji prikriva neznanje i priječi naučno istraživanje, uviđa Bakarić.²⁸ No, u suvremenoj jugoslavenskoj situaciji (zaostalost zemlje, niska produktivnost, relativna oskudica, tinjajući konflikti) formulacija o zaštiti prava građana ne može biti shvaćena naprečac. Zbog toga ovdje nije riječ o tobožnjem humanizmu i liberalnom baratanju slobodama. Naprotiv, količina slobode koju društvo ovdje i sada može dati pojedincu mogla bi se gotovo odrediti s vagom u ruci, zapazio je Bakarić.²⁹

Tako je obraćanje aktualnoj problematici ponovo pokazalo da pravni sistem još osobito ostvaruje svoju zaštitno represivnu funkciju. Ipak, po-

²⁶ Usp. *NZ*, 3—4, Zagreb 1950, 130—138.

²⁷ Usp. V. Bakarić, Uz Novi Krivični zakonik, govor u Narodnoj skupštini FNRJ, objavljen u *NZ*, 1, Zagreb 1951, 3—12.

²⁸ Isto, 7.

²⁹ Isto, 10.

četak 50-ih godina nosio je otrežnjenje čiji je karakterističan rezultat bila misao o progresivnom jačanju zakonitosti i slabljenju autoritarne funkcije države u oblasti ekonomskih odnosa. Kritički osvrti na sovjetsku teoriju prava sadržavali su pozitivne elemente za razvoj jugoslavenske teorije, usmjerujući problematiku na probleme sigurnije distinkcije partijskih i državnih organa i na probleme samoupravljanja. Imajući pred očima deformacije državnocentralističkog sovjetskog modela, jugoslavenski pravnici latili su se kritike etatizma i voluntarističkih interpretacija prava. Svojim radovima aktualizirali su problematiku zakonitosti, društvenog upravljanja i demokratizacije. Točno je da ti napisi nisu razvili dublju i svestraniju analizu, ostajući zarobljeni svojevrsnom utopijom i navlačenjem argumenata u vlastitu korist. Stoga kritička strujanja 50-ih godina možemo shvatiti kao teorijski međustadij — problemi su uočeni ali ne i do kraja riješeni. To se naročito odnosi na teorijske analize preobrazbe etatističke strukture u samoupravnu.

Korekcija kursa: »odumiranje« države

Na sredini 50-ih godina izrazito se povećalo teorijsko i aktualno-političko zanimanje jugoslavenskih pravnika za problematiku samoupravljanja i samoupravnog prava. U etatističkom diskursu problem je razmatran kao »odumiranje države i prava«. Je li u jugoslavenskom pravu posrijedi upravo taj proces? Pravni teoretičari nisu bili suglasni u odgovoru na to, pravdajući se djelomično i nedostatkom empirijskog materijala za svoja uopćavanja. Različiti pogledi izloženi su na okruglom stolu koji je organizirala redakcija »Naše stvarnosti« o pitanjima pravne teorije u Beogradu 1955. godine. Diskusija se sažimala na tri točke:

1. Samoupravno pravo kao moment odumiranja prava — da ili ne. Svi oni koji su u državi vidjeli isključivog tvorca pravnih normi vidjeli su u samoupravnom pravu početak odumiranja države. Tako J. Hrnčević tvrdi da proces društvenog razvoja u Jugoslaviji ide sigurnim putem pretvaranja državnih funkcija u društvena.³⁰ Drugi su pak, npr. R. Lukić, oprezniji u ocjenama ističući da jugoslavenska praksa doista pruža dokaze o pretvaranju prava iz državnih u društvena pravila, ali upozoravaju da dublje analize o tom tek predstoje.³¹ Najzad, tek pojedinci izražavaju sumnju da je doista riječ o procesu odumiranja prava i države. Prije je riječ o »širenju prava«, stoga, npr., A. Gams ističe da i za samoupravno pravo postoji »pravni okvir« na bazi pri-nude.³²

2. Samoupravno pravo — samo jedan od oblika pravnog poretka. S tom tezom u diskusiju se na stranicama »Naše stvarnosti« 1955. godine uključio O. Mandić, ukazujući na to da je tu riječ o poludržavnom pravnom sistemu koji putom pravnih propisa (objavljenih nakon 1950) teži

³⁰ Usp. Diskusije o pitanjima teorije prava, *Naša stvarnost*, 10, 1955, 449.

³¹ Isto, 437.

³² Isto, 440.

većoj demokratizaciji života. Pravo se, zapravo, u nas širi, ali su posve drukčiji materijalni izvori toga širenja prava u socijalizmu nego, npr., u državnom kapitalizmu. U prvom slučaju riječ je o demokratizaciji, u drugom o jačanju državnog birokratskog aparata.³³

3. Samoupravno pravo — postepeno prevladavanje autonomije nad heteronomijom u pravu. Dok je za većinu sudionika u diskusiji bio vjerovatno konačan sud o »novoj kvaliteti jugoslavenskog prava«, B. Perić uputio je svoje prigovore upravo toj krilatici. Umjesto za tu tvrdnju, Perić se zalaže za tezu o pregrupiranju elemenata prinude u jugoslavenskom pravu u korist elemenata uvjeravanja. Pravo se ne može svesti isključivo na »prinudu«, njegova druga esencijalna strana je »uvjeravanje«. Onog časa, smatra Perić, kada pravo postane autonomno, ono će prestati biti pravo i pojavit će se kvalitativno druga društvena norma.³⁴

I u pogledu postavke o »odumiranju prava i države«, jugoslavenski pravni teoretičari zarana su pokazali jake ograde prema sovjetskoj teoriji. Nedvojbeno je da oni za orijentaciju žele uzeti demokratizaciju i radnika kao neposrednog upravljača, stoga i ta postavka dobiva novo tumačenje. Na početku svoga članka »Samoupravnost prema Saveznom ustavnom zakonu«, objavljenog 1953, I. Krbeć polemizira sa sovjetskim tumačenjem da »država i njen aparat moraju na sve moguće načine jačati«, pa tek onda kad maksimalno ojačaju »[...] početi odumirati«.³⁵ Pitanje odumiranja prava i države vezano je uz proces demokratizacije i decentralizacije, a na tom planu emancipacijsku snagu imaju upravo Osnovni zakon o upravljanju državnim poduzećima, novo zakonodavstvo o narodnim odborima i Ustavni zakon FNRJ o osnovama društvenog i političkog uređenja, zaključio je Krbeć. Osvrnemo li se na sve te diskusije, one su, unatoč svome političko-programskom karakteru i potpunom nedostatku znanstveno-iskustvenih argumenata, značajne za snaženje svijesti o potrebi socijalističke demokratske evolucije. Tu valja zabilježiti i neka metodička postignuća — nisu li vidljivi impulsi oslobađanja od etastičke ideologije koja u državnom pravu i sankciji vidi jedini način pravne regulacije? Unatoč tomu, tu valja ponovo upozoriti na realne granice koje je postavljala politika. Zanimarimo li teorijske rasprave u kojima je nit-vodilja samoupravljanje i emancipacija vlasti, evo kako izgleda nit-vodilja u aktualnoj političkoj analizi. Za nju je najprimjerenije da se poslužimo govorom Maršala Tita u Skupštini FNRJ na početku siječnja 1953. godine. Osvrćući se na proces decentralizacije u Jugoslaviji, on je istakao potrebu pravnog funkcioniranja na načelima »zakonitosti«. Govoreći o demokratizaciji, on zahtijeva »disciplinu« i »poštivanje zakonitosti«. Zakonitost se mora poštivati u ime političkih ciljeva. Kada to govori, Tito posebno misli na »[...] naše suce i tužioce, koji sada imaju naročito veliku odgovornost da pravilno primjenjuju zakone u našem revolucionarnom razvitku«, te naglašava »[...] da oni moraju stalno imati u vidu interese i čitave socijalističke društvene zajednice,

³³ Usp. O. Mandić, Diskusija o teoriji prava, *Naša stvarnost*, 11—12, 1955, 582—587.

³⁴ Usp. B. Perić, Diskusija o teoriji prava, *Naša stvarnost*, 1, 1956, 302—308.

³⁵ Usp. I. Krbeć, Samoupravnost prema Saveznom ustavnom zakonu, *NZ*, 2, Zagreb 1953, 67—73.

moraju štiti građanska prava pojedinca imajući u vidu da su interesi društvene zajednice iznad svega.³⁶ Teoretski problem odumiranja prava i države poprima u toj perspektivi realno značenje. Državni i partijski organi i dalje imaju vodeću ulogu u provođenju društvenih reformi. Sam Tito u prvi plan stavlja: industrijalizaciju zemlje, unapređenje poljoprivrede, podizanje životnog i kulturnog standarda, sigurnost zemlje, učvršćenje socijalističke demokracije, čuvanje tekovina NOB-a i produbljenje međunarodne suradnje.³⁷

Ponovo o »zakonitosti«: pravo ne može biti u suprotnosti s politikom

U listopadu 1954. godine u Beogradu je održan Prvi kongres pravnika Jugoslavije. Polazna točka toga kongresa bilo je pozivanje na potrebu dogradnje i usavršavanja jugoslavenskog pravnog sistema i podrška teze »o jačanju prava i zakonitosti«. Bilo je očito da se s velikim i naglim promjenama u pravnom sistemu ne može računati. Pravna je djelatnost u suštini predstavljena kao politička djelatnost, ali su se pravnici eksplicitno zalagali za jačanje normativnosti prava. Na prvom mjestu zahtijevalo se potpuno zakonsko reguliranje nekih važnih oblasti kao što su: kodifikacija privrednih propisa, radnog prava, donošenje zakona o općem upravnom postupku, zakona o proceduri u privrednim sudovima, krivičnopравnih mjera protiv privrednog kriminala itd. Treba dodati da je te zahtjeve pratilo i zalaganje za razvoj marksističke pravne nauke i znanstveno usavršavanje studija na pravnim fakultetima. Uzevši sve zajedno, Kongres je otvorao perspektivu drukčije naravi od one utemeljene na brzom ostvarenju samoupravljanja, perspektivu jačanja i djelotvornost pravnog sistema.³⁸

Zapravo, taj zahtjev za jačanjem normativnosti ukazivao je na orijentaciju k državnim organizacijama, i u pogledu razvoja ekonomike, i u pogledu garancija prava građana. O toj orijentaciji na Kongresu je govorio J. Hrnčević. Normalno funkcioniranje društvenog i privrednog sistema — tvrdio je Hrnčević — ne da se zamisliti bez odgovarajućih pravnih propisa. Decentralizacijom poslova državne uprave i ostvarivanjem samoupravljanja u privredi »norma« se uspostavlja kao »prvorazredan instrument socijalističke demokracije«, jer se pomoću nje suzbijaju partikularističke tendencije i štiti opći interes društvene zajednice.³⁹ Nije li time Hrnčević potvrdio da je uloga države i državnog prava još uvijek najjača. S toga stajališta ispitivan je i problem zakonitosti. Ne dovodeći u pitanje tezu o zakonu kao garanciji prava građana, Hrnče-

³⁶ Usp. Govor Maršala Tita u Narodnoj skupštini FNRJ 14. siječnja 1953, objavljen pod naslovom Prva riječ Predsjednika republike u NZ, 2, Zagreb 1953, 65—66.

³⁷ Isto, 66.

³⁸ Usp. Prvi kongres pravnika Jugoslavije, Rezolucija o ulozi prava i pravnik u današnjem društvenom sistemu, NZ, 10—11, Zagreb 1954, 457—463.

³⁹ Usp. J. Hrnčević, Govor na Prvom kongresu pravnik Jugoslavije, NZ, 10—11, Zagreb 1954, 464—472.

vić je upozorio na pokušaje »reakcionarnih elemenata« da socijalističku zakonitost i sud »iskoriste za svoju ekonomsku afirmaciju i moralno-političku rehabilitaciju«. Sve je ukazivalo na to da su »sud i državna uprava« još uvijek teren »veoma osjetljive političke tj. klasne borbe«. Stoga, zaključuje Hrnčević, sud nije »neki treći organ vlasti« već je dužan da »putem pravilne primjene zakona ostvaruje političke, ekonomske i druge društvene ciljeve« vlasti.⁴⁰

Na ponovno preispitivanje problema zakonitosti pravnici se vraćaju u povodu članka M. Đilasa pod naslovom »O zakonitosti«, objavljenog 1953. godine. Đilas je zastupao tezu o nužnosti striktnog pridržavanja zakona, bez obzira na potrebe stvarnog života. Sudovi se moraju držati slova zakona jer odlučivanje na osnovu neke druge nepropisane pravde, makar bilo »pravedno i dobronamerno, ne može a da se ne pretvara u samovolju i birokratski despotizam« — eliminacijom »subjektivne volje« u primjeni zakona, društvo se pozitivno usmjerava k demokratizmu.⁴¹ Polemiku s tom tezom usmjerenom na distinkciju politike i prava vodili su J. Brnčić i J. Hrnčević. Oni su akcent stavljali na »društveno-političku ulogu sudova« i kreativnu primjenu zakona. Tako je Brnčić orijentaciju na »striktno pridržavanje zakona« nazvao simplificističkom i odlučno se založio za odbacivanje »formalne primjene zakona«. Sudovi u svojim odlukama moraju svjesno podržavati tendenciju socijalističkog razvitka, takvo djelovanje bit će prije na korist nego na štetu pravne sigurnosti.⁴²

Isto stajalište zastupao je i J. Hrnčević, iznoseći prigovore da neki u »našim zakonima« vide samo »sistem normi« koji egzistira nezavisno od ekonomskih i drugih društvenih odnosa. Zakon, međutim, jest »norma« ali on je »prije svega instrument vladajuće klase, a u našem slučaju instrument socijalističke demokracije, koji služi ostvarenju njenih političkih i društvenih ciljeva«, napisao je Hrnčević.⁴³

Opisana gledišta ponovo su isticala povezanost prava i politike. Zapravo, ti pozivi dvojice pravника da sudovi svoju praksu vežu uz političku svijest i društvene odnose ukazivali su na razmimoilaženje dviju struja: one koja je prednost davala društvenoj i političkoj funkciji prava i one koja je potcrtavala individualnu funkciju prava (sredstvo zaštite pojedinca). Partijskim žargonom, ta druga struja nazvana je liberalističkom i kontrarevolucionarnom. Posljedica za pravnu teoriju ogledala se u potpunom nedostatku interesa za integralni marksistički pristup pravu i izgradnju opće teorije prava. Mada su povremeno pojedini politički akteri (Bakarić) i teoretičari (Perić, Krbek) isticali potrebu izgradnje znanosti o pravu, negativno iskustvo na tom planu još je dugo bilo prisutno.

⁴⁰ Isto, 472.

⁴¹ Usp. M. Đilas, Zakonitost, NZ, 11, Zagreb 1953, 593—595. Članak je prvobitno objavljen u *Borbi*, 15. XI 1953, ali ga je zbog »vanredne principijelne važnosti za sve koji primjenjuju zakon« objavila i redakcija *Naše stvarnosti*.

⁴² Usp. J. Brnčić, Metoda rada sudova, NZ, 5, Zagreb 1954, 241—250.

⁴³ Usp. J. Hrnčević, O nekim pitanjima iz rada sudova, *Naša stvarnost*, 3, 1954, 100—104.

Od ideologije do znanosti o pravu

Ako imamo u vidu okolnost da među tadašnjim pravnicima čvrsto vlada shvaćanje da je pravo izraz klasne volje onda je s takvog ograničenog metodološkog polazišta za njih bila prihvatljiva i okolnost da je politička ideologija zauzimala mjesto opće teorije i znanstvene spoznaje prava. Na početku pedesetih godina prvi put se govori o specijalizaciji spoznaje na osnovi pravne znanosti i pokušava se uobličiti odgovarajući teoretski pristup. O potrebi da se izgradi znanost o pravu pisao je 1951. godine I. Krbek u svom članku »O predmetu, zadacima i metodi pravne nauke«. Usprkos zalaganju da se razbije dotadašnja metodička ograničenost, Krbek je poticao i usmjeravao istraživanje na tzv. »metajuridičke momente«: pravo jest specifična normativna tvorba, ali pravna nauka ne može iz svoga razmatranja isključiti političke, socijalne i druge momente društvene uvjetovanosti prava, tvrdi Krbek.⁴⁴ Ono što je doista novo u njegovom pristupu, jest opredjeljenje za kritičko-progresivnu poziciju pravne znanosti, koja neće uzimati u obzir samo usko istraživanje pozitivnog prava (raspravljanje de lege lata), već će važeće pravo podvrći kritici i otvarati nove vidike (raspravljanje de lege ferenda).

Dok je Krbek govorio o potrebi i mogućnosti konstituiranja znanosti o pravu, drugi istaknuti teoretičar R. Lukić svojim je prodornim opservacijama ukazao na poteškoće koje rađa sukob između ideološko-političkih zahtjeva koji se postavljaju pravnoj nauci i »čisto pravnog mišljenja« koje neopravdano smatramo »normativističkim«. Te poteškoće izražavale su se u nedosljednoj upotrebi ili pogrešnom korištenju klasičnih pravnih termina i instituta, zbog nedostatka adekvatnih pravnih pojmova za nove odnose. Kao član Komisije za probleme kodifikacije Lukić je vrlo dobro osjetio koliko ta »mešavina« klasičnih i novih sredstava izaziva zabune i »razara logiku i jedinstvo pravnog sistema«. To se najbolje vidjelo u diskusiji o pojmu društvenog vlasništva i njegovom imovinskopravnom karakteru. Koplja se lome na pitanju postoji li društveno vlasništvo kao imovinskopravni pojam ili ne postoji. Klasični instituti nisu prihvaćeni, ali nisu definirani ni novi pravni pojmovi. Pravni nosilac društvenog vlasništva mogla je biti samo država FNRJ, država međutim nije imala nikakvih privatnopravnih ovlaštenja, pa se pojavljuje poduzeće kao privatnopravni subjekt. No, ono ima pravo upravljanja, a ne i pravo vlasništva. Tako je ispadalo da društveno vlasništvo jest vlasništvo, ali ne smije biti vlasništvo, jer društveno ekonomski to nije.⁴⁵ Zapravo, u svim tim diskusijama raspravljalo se o problemu društvene funkcije prava, a ovdje se uporno ostajalo na stanovištu da je pravo sredstvo za progresivno reformiranje društva, a ne za njegovo konzerviranje.

U okviru modela reformatorsko-pozitivne uloge prava pokrenute su i diskusije o sustavu visokoškolske pravne naobrazbe. Zapravo, do sredine pedesetih godina, pitanje nastavnog i naučnog rada na jugoslavenskim

⁴⁴ Članak je objavljen u *NZ*, 1, Zagreb 1951, 109—119.

⁴⁵ Usp. R. Lukić, Neke načelne napomene povodom kodifikacije, *NZ*, 12, Zagreb 1954, 529—537.

pravnim fakultetima nije bilo predmet sustavnijih interesa a prema ocjeni J. Goričara aktualizacija pravne nastave svodila se na »preuzimanje« nastavnih planova stare Jugoslavije, »dodavanje« nekih novih predmeta po uzoru na sovjetsku nastavu i »dotjerivanje« nekih predmeta prema zahtjevima jugoslavenske stvarnosti.⁴⁶ Stoga se na udaru kritike toga autora našlo nekoliko tendencijskih pravaca: suvišna prisutnost historicizma na pravnim fakultetima, prihvaćanje tradicionalnih građanskih teorija naročito one o vlasništvu, prevelik apstrakcionizam u primjeni općih marksističkih postavki i nedovoljna zainteresiranost pravnika da izgrade precizne termine i institute koji bi odgovarali jugoslavenskoj društveno-ekonomskoj stvarnosti (građansko i privredno pravo). Goričar se zalagao za odbacivanje idealističkih pretenzija opće pravne teorije i ustvrdio da se ne može govoriti »o nekom pravu uopšte« i o nekoj »pravnoj nauci uopšte«. Stoga je i zadatak jugoslavenske pravne teorije da daje pravnoteorijsku razradu i uopćenje jugoslavenskog društveno-ekonomskog i političkog sistema.⁴⁷ Opravdano je povezati zalaganje toga autora za »posebnu« opću teoriju prava s prodorom sociološke teorije o pluralizmu pravnih sistema. Postavivši taj cilj pravnoj nauci, Goričar se zalagao za organizacijsko objedinjenje teoretskog rada u posebnim znanstvenim institutima.

Još jedan autor inzistirao je na »pluralizmu« pravnih sistema. U svojoj studiji »Prilog pitanju sistema socijalističkog prava FNRJ«, J. Đorđević napušta univerzalnu koncepciju pravnog sistema i tvrdi da u svakoj povijesnoj državi pravni sistem objektivno postoji, a u krajnjoj liniji podvrgnut je determinaciji proizvodnih odnosa i oblika vlasništva dane društvene cjeline. Đorđević ukazuje na to da znanstveni studij prava mora odbaciti metodološki dualizam koji izdvaja pravo iz društvene cjeline i klasificira ga na osnovi formalne logike i vanpovijesnih postavki.⁴⁸ Dakle, jugoslavenska teorija prava morala bi se baviti prvenstveno funkcioniranjem i strukturom jugoslavenskog pravnog sistema. Mada to shvaćanje naginje metodološkom pozitivizmu, Đorđević se nipošto nije zalagao za ideologiju pozitivizma. Proučavanje prava mora uzeti u obzir i njegovu vrijednosnu dimenziju. Ni tu nije propuštena prilika da se uputi kritika na račun sovjetske teorije koja je cio sistem prava svodila na »mehanizam komandovanja i tehnička pravila«.⁴⁹

⁴⁶ O gorućim problemima pravne nastave o »zastarelosti i neaktuelnosti nastavnih planova«, o »neaktuelnosti« pravne nauke autor je otvoreno progovorio u članku »Problemi nastavnog rada na pravnim fakultetima«, objavljenom u *Našoj stvarnosti*, 4, 1956, 363—379.

⁴⁷ Isto, 377.

⁴⁸ J. Đorđević, Prilog pitanju sistema socijalističkog prava, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1951, 44.

⁴⁹ Isto, 3—7. Taj članak sadrži niz razmišljanja o novom pravu FNRJ. Tako Đorđević utvrđuje osnovne principe našega pravnog sistema (socijalistički karakter, socijalistički demokratizam i internacionalizam, načelo za jednaka prava i jednake dužnosti, podudarnost ličnih i društvenih interesa). On je protiv izdvajanja privrednog prava iz »građanskog prava« i smatra da se pravne grane moraju izdvajati prema specifičnim društvenim odnosima koji su predmet pravnog reguliranja. Najzad, uočio je i neka metodološka pitanja pravne nauke, zalagao se za odbacivanje normativizma, za poticanje stvaralaštva i konstruktivne kritike.

Ukazali smo na neke diskusije koje su ispitivale zapostavljene aspekte jugoslavenske teorije prava. Konačno, ako se hoće izvesti neki zaključak, treba kazati da je prevladalo uvjerenje da pravna teorija ne može biti svedena na razinu čistog pozitivizma, isto tako da se ne smije oslanjati na ideološke iskaze i iscrpljivati raspravama o prividnim problemima (odumiranje države i prava).

Za procjenu doseg jugoslavenske teoretske misli 50-ih godina poslužiti će nam sintetička studija I. Krbeka »Prilog teoriji o pojmu prava«.⁵⁰ Nema sumnje da je to jedan od prvih poslijeratnih doprinosa našoj pravnoj nauci koji je metodološki utemeljio sveobuhvatnije poimanje prava. Prateći najznačajnije teorijske uvide koji su se u polemičkoj maniri često nazivali »buržoaskim«, Krbek je dao sintetički uvid u fenomen prava. Za nas je tu manje značajno da Krbek nije oblikovao originalan i konzistentan teorijski stav. Ali je posrijedi pristup koji se zalaže za otklanjanje ideoloških naslaga i iskrivljenja a za objektivno i analitičko znanstveno mišljenje. Krbek ne odustaje od namjere da spoznaja prava uz normativno uključuje i sociološka i vrijednosna razmatranja. On raspravlja o bliskoj vezi države i prava, materijalnom sadržaju prava, razlici između pravnih i drugih društvenih pravila, prirodnom pravu, o pravnoj normi, pravnoj prinudi i ostalim značajnim pitanjima. Krbek postupno razvija shvaćanje koje se temelji na marksističkoj formuli o pravu kao instrumentu klasne vladavine i pravu kao nadgradnji nad ekonomskom strukturom. Specifičnost prava u odnosu na druga društvena pravila počiva na formalnom elementu — državnoj sankciji pravnih pravila. Stoga i prirodno pravo nije nikakvo pravo, ono to postaje tek sankcijom države. Prinuda kao garancija izvršenja pravne norme nije esencijalna nego »naturalna karakteristika« prava stoga razvojem društva prinuda gubi praktičnu važnost, a pravni propisi se po stvarnom efektu približavaju društvenim propisima. Pojam pravnog izvora Krbek razlikuje u materijalnom i formalnom smislu. Materijalni su izvor prava svi faktori koji utječu na stvaraoča prava. Formalni je izvor prava pravna norma (opće i pojedinačne norme).

Ako imamo u vidu okolnost da Krbekova studija jednako i potiče i usmjerava istraživanje strukturalne (formalne) i funkcionalne dimenzije prava, točno je da je jugoslavenska pravna teorija pedesetih godina priznala nedostatke vlastitih etatističko-voluntarističkih iskrivljenja i pokazala spremnost da sintetizira neka postignuća formalno-strukturalne teorije.

Zaključak

U ovom sažetom pregledu htjeli smo uputiti na teorijsku i metodološku poziciju pravnika marksista u poslijeratnim godinama u nas. Sad je vrijeme da saberemo glavna zapažanja.

⁵⁰ I. Krbek, Prilog teoriji o pojmu prava, *Rad JAZU*, knj. 228, Zagreb 1952, 5—93. Današnja kritika primjećuje da je Krbek u tom radu »više amalgamisao različita shvaćanja u jedno, no što je izgradio svoje sopstveno« (vidi prikaz u *Zborniku za teoriju prava*, sv. 1, SANU, Beograd 1987, 279—286).

U težnji da se osposobe za marksističku analizu prava u poratnim godinama, jugoslavenski su se pravници previše pozivali na visoke autoritete (Marx, Engels, Lenjin) i davali prednost shvaćanjima sovjetske pravne teorije. Težište njihove pažnje usmjereno je na funkciju i izvore prava, a gotovo zapostavljena promišljanja o specifičnostima pravnog pod sistema (normativna dimenzija). Apstrakcionizam u primjeni »materijalističko-klasni« postavki više je inhibirao nego poticao razvoj pravne znanosti. Dramatičan sukob sa SKP(b) 1948. godine skrenuo je misaone tokove pravnih teoretičara i otvorio nova intelektualna strujanja. Širi se kritika sovjetske pravne teorije i otvara se prava kriza dogmatsko-staljinističkog modela znanstvenosti. Jugoslavenski pravници nisu više zauzeti samo ispitivanjem »klasno-represivne« oznake prava, oni otvaraju temu samopravnog prava.

Na putu odavno započete kritike etatističke ideologije pravници nisu došli do krajnjih zaključaka, a ideji o odumiranju države i pravu kao neutralnoj tehnici dodaju se tumačenja i danas. Ipak, ne bismo smjeli previdjeti: pedesete godine donijele su jugoslavenskoj pravnoj teoriji otrežnjenje koje je otvaralo nove putove istraživanja. Neki znanstveno usmjereni pravници (Krbek, Lukić, Đorđević, Perić) ukazivali su na nužnost dopunjavanja funkcionalnih analiza prava. Stoga generacija jugoslavenskih pravnika u poratnom razdoblju ima barem dvije velike zasluge.

Prvo, misao o pravu prevedena je na novu marksističku paradigmu koja izvore i funkciju pravnog sistema objašnjava procesima proizvodnje i ekonomsko-političkom moći klasnih društava.

Drugo, zaslugom kritičnijih pojedinaca opća pravna teorija nije okončana zatvorenim etatističkim i ekonomističkim sistemom već je ostala otvorena novim preispitivanjima i sveobuhvatnijim analizama prava.